

Кривошея Ир. И., доктор исторических наук, доцент, заведующая кафедрой истории культуры и методики обучения гуманитарных дисциплин, Уманский государственный педагогический университет им. Павла Тычины (Украина, Умань), iiivahnik@i.ua

Информативные возможности реестра займа в войсковую казну 1743 г. для изучения истории неурядовой старшины Гетманщины

Исследуется персональный состав и имущественный статус бунчукового и войскового товарищества Гетманщины в середине XVIII в. Для анализа использован реестр займа в войсковую казну 1743 г. Это статистический реестр, благодаря которому возможно сравнение по нескольким показателям. Относительно каждого товарища указано, сколько в его владении было дворов и мельничных кругов, и какую сумму займа он должен был уплатить из своего имущества в казну. Анализ материала показал социальную и имущественную неоднородность бунчукового и войскового товарищества. Обременительной служба оказалась для 50% бунчукового и 72% войскового товарищества.

Ключевые слова: неурядовая старшина, бунчуковый товарищ, войсковой товарищ, реестр, заем, имущественный статус, двор, мельничный круг, Гетманщина.

* * *

УДК 94(477)«17/18»

Чубина Т. Д.,

доктор исторических наук, профессор, профессор кафедры гуманитарных наук та іноземних мов, Черкаський інститут пожежної безпеки ім. Героїв Чорнобиля НУЦЗУ (Україна, Черкаси), chubina@ukr.net

ОЛЕКСАНДР ПОТОЦЬКИЙ: ПОГЛЯД КРИЗЬ ПРИЗМУ СТОЛІТЬ

Людина є елементом будь-якої форми соціальності, від найпростіших спільнот до сучасних цивілізаційних та політичних суперсистем. Тому погляд на історичні процеси, на суспільство не відокремлений від вивчення окремих особистостей і династій. У цій науковій статті мова йде про рід Потоцьких, його внесок в історію та культуру України.

Ключові слова: рід, Олександр Потоцький, магнат, масток, патріот, філантроп, імпресингі.

Історична наука завжди відводила чільне місце висвітленню неординарних особистостей. Проте в останнє десятиліття в українській історіографії спостерігається особливо активна тенденція саме до репрезентації визначної постаті в просторово-часовому вимірі та в особистісно-індивідуальній сфері.

Таким чином, виокремлюється окрема постать або родина на зламі публічного і приватного життя, спеціально визначаються аспекти ідеологічного статусу сім'ї в суспільстві, співвідношення історії держави і громадської ланки. Сімейна хроніка займає нішу між структурною і культурною антропологією і є новим ракурсом у новітній історичній науці.

На сьогодні багато родів і досі залишаються невивченими. Дослідження історії окремих родин – не лише приватна справа, а й історична необхідність. Велична історія будь-якої країни складається з історій окремих родин. Це є невичерпним і маловивченим джерелом історії.

У кожній країні є такі роди, що вже стали здобутком усієї нації, як–от: у Німеччині – Габсбурги, у Франції – Бонапарти тощо. Чимало славетних родів можна назвати і в Україні. Є представники і так звані «інтернаціональних» кланів. Наприклад, нащадки магнатів Потоцьких уважають себе як поляками, так і українцями. Ці «українські» магнати відіграли помітну роль і в польській історії, і в українській.

Представники найвідомішого і найбільш могутнього магнатського роду Речі Посполитої володіли значними

територіями, замками, маєтками в Польщі, Білорусії, Україні, насамперед у Подільському, Брацлавському, Белзькому, Руському і Краківському воєводствах, обіймали важливі державні посади в Речі Посполитій, а згодом – у Росії й Австрії.

Одночасне поєднання типовості й унікальності роду Потоцьких в історії дає підстави для інтерпретації нових ідей, підходів, методів на матеріалах вивчення культурної, сімейної, громадсько–політичної історії України і Польщі при дослідженні феномена роду в цілому та його окремих представників зокрема.

Фрагментарні згадки про Олександра Потоцького, як у польській, так і в українській історіографії, а також відсутність всебічного наукового висвітлення історії роду Потоцьких спонукали авторів до даної наукової розвідки.

Олександр (Александр) Потоцький (1798–1868 рр.) [1] – політичний діяч, філантроп. Народився 9 травня в Тульчині Брацлавського повіту. Був сином Станіслава Щенсного і Софії Вітг [2, с. 61].

З батьківського спадку отримав так звану уманську частку: Умань із парком «Софіївка», 40 сіл в Уманському повіті, 4 села з Голованівського ключа (Красногірка, Роздол, Молдавка і Лозувата) в Балтському повіті та ще окремі ділянки ґрунтів та лісів. 1826 р. в Умані заснував костюл Успіння Пресвятої Богородиці, якому зробив значні пожертви. Мати заповіла йому 8 тис. чоловічих душ кріпаків з обов'язком сплати її боргів у розмірі 4 млн. злотих, а також 50 тис. дукатів братові по матері Яну Вітту. Загалом Потоцькому належало близько 30 тис. чоловічих душ. Крім того, мати записала йому навпіл із братом Болеславом права на рухомість із тульчинського двору і на суму в 1118858 злотих, яку їй ще був винен їхній брат Мечислав (за вироком Брацлавського земського суду) за сплачені нею свого часу борги, що тяжіли на Тульчинському маєтку [3, с. 521].

Про освіту Олександра Потоцького турбувався Микола Новосильцев, який на той час зблизився з його матір'ю. Він рекомендував Олександрові наставників та вчителів [4, с. 759].

Олександр почав військову кар'єру з 14 класу (указ Олександра I від 15 листопада 1818 р.), а вже через 10 років він став полковником російської армії. Брав участь у російсько–турецькій війні (1828–1829 рр.) Відмовившись від кар'єри, яка чекала на нього в Петербурзі, 1829 р. пішов у відставку, після чого молодий граф Потоцький оселився в Умані, своєму родовому маєтку, залишаючись найбільшим землевласником Уманського повіту [5]. Розпочав розпродаж своїх маєтків, розміщуючи капітали у Відні.

Любив музикувати (грав на віолончелі), цікавився літературою і малярством (сам малював портрети). Дружив з А. Міцкевичем, з яким познайомився ще 1825 р. під час перебування в Одесі. Подорожував із ним по Італії, куди прибув у лютому 1830 р.; допомагав поетові матеріально. У Польській бібліотеці в Парижі зберігається частина листа Олександра Потоцького до Адама Міцкевича (шість рядків за підписом Олександра Потоцького, на яких не вказано ні дати, ні місяця написання; складається враження, що то лише закінчення одного з листів до А. Міцкевича). Цінним є те, що згаданий лист є оригіналом, на якому можна побачити автограф О. Потоцького [6, с. 1]. В Італії обертався в колі художників, підтримуючи їх матеріально.

На думку І. Кривошиї, «не останню роль у польському повстанні відіграв і Олександр Станіславів Потоцький» [7, с. 17]. Сповнений шляхетських імпульсів, свідомий патріот, молодий полковник схилив голову перед образами польських патріотів. У Софіївському парку він наказав установити статую Т. Костюшка і наполеонівського генерала, племінника останнього польського короля Ю. Понятовського [7, с. 18].

На початку Листопадового повстання перебував у Галичині, звідки виїхав до Відня. Довго вагався, чи взяти участь у боротьбі. У квітні 1831 р. прибув до Берліна, звідти вирушив до сестри Констанції Рачинської до Познані. Перебуваючи під впливом сестри Софії Кисельової, Олександр під час повстання дає згоду на формування за власний кошт польського полку кінноти і передає на цю потребу 2 тис. червонців. Потоцький приїздить до Варшави, щоб спостерігати за процесом створення полку. Сформований за його кошт полк так і не зробив жодного пострілу [8, с. 36].

У листі з Берліна до свого петербурзького пленіпотента Л. Єніча від 14 травня 1831 р. писав, що ніколи не повернеться до Петербурга (хіба що тільки його «привезе жандарм на мешкання з того боку Неву», тобто в Петропавловську фортецю), що має «польське ім'я, хоч і диявольськи заплямоване», а залишаючись у Берліні, повинен «змінити ім'я на Potockszwajń [«Потоцький–свinya»], передбачав «велику зміну» у своєму житті [9, с. 128–131]. У Варшаві став під командування генерала Я. Скіжинського і 28 липня 1831 р. отримав звання полковника 5-го полку кінних стрільців. Пожертвував Комітетові руських земель 20 тис. злотих.

Улітку 1831 р. в результаті обшуку уманського будинку Олександра Потоцького було вилучено 132 одиниці різноманітної зброї, яку після опису відправили до Київського арсеналу [10, с. 247–248]. Конфіскація маєтків та іншої власності учасників повстання проводилася на основі указів імператора Миколи I від 22 березня і 10 травня 1831 р. Перший зазначав, що необхідно «брать недвижимые имения мятежников в Западных губерниях в казну, на приращение инвалидного капитала», а другий визначав порядок їх прийняття до казни. Управління конфіскованими маєтками покладалося на губернські Казенні Палати [11, с. 8].

26 червня розпорядженням міністра фінансів на маєтки повстанців було накладено секвестр. 10 серпня Київське Губернське Правління оголосило про секвестр маєтностей Олександра Потоцького [12, с. 183]. На початку вересня до Умані направлено уповноваженого Київської Казенної Палати Йосипа Квітку із завданням перевірити, як відбувається опис маєтку графа Потоцького, розпочатий 18 серпня. Особливу увагу при перевірці Квітка приділяє «Софіївці». «Софиевский сад графа Потоцкого найден в первобытном состоянии. Постоянно при саде работает 30 человек, кроме сего, всякую весну отпускаются рабочие люди для чистки сада и прочего до 3 тыс. человек обоего пола [...] Ежегодное содержание сада и всего в нем находящегося стоило в прошлом году 3500 рублей серебром». Далі у своєму звіті чиновник звертає увагу на можливість скоротити ці витрати до 2500 крб. сріблом [13, с. 248–248зв].

13 вересня 1831 р. Олександр пішов у відставку, однак 3 жовтня був нагороджений золотим хрестом *Virtuti Militari* [14, с. 759–760]. Діставшись через Пруссію Дрездена,

отримав там річний прибуток зі своїх маєтків на території Російської імперії. Невдовзі всі вони були конфісковані; в Уманському ключі було утворено військове поселення, а «Софіївку» перейменовано на «Царицин сад». «Прийняття до казни маєтку О. Потоцького [...] тривало два роки з фінансово-економічних причин, типових для поміщицьких господарств, що підлягали конфіскації: великі розміри земельних володінь, борги, невіршеність питання про спадщину матері, функціонування посесій тощо» [15, с. 13]. Швагер Кисельов і брат Ян Вітт умовляли Потоцького повернутися, скориставшись із царської амністії для повстанців, й обіцяли повернення його маєтків, але Потоцький відмовився, надавши перевагу тому, щоб залишитися, за його висловлюванням, «бідним, але незалежним» та ніколи більше не повернутися до країни [4, с. 759].

До березня 1832 р. управління уманським маєтком під наглядом поліції здійснював колишній управитель Олександра Потоцького – Вікентій Расевич. 13 березня все управління конфіскованим маєтком було остаточно передано Київській Казенній Палаті, яка призначила уповноваженим по уманських маєтностях гвардії капітана Маркевича [16, с. 128–129].

Для управління будь-якого господарства, а тим паче такого великого магнатського маєтку, потрібен був його негайний облік, тому в 1833 р. розпочалася люстрація уманських володінь графа Потоцького. 9 серпня було утворено Уманську Ліквідаційну Комісію. Нагляд за діяльністю Ліквідаційної Комісії доручався комісарові Уманської повітової контори поручику Носач–Носкову [17, с. 75]. Ліквідаційна Комісія мала прийняти маєток Потоцького в казну, зробити опис та ліквідувати борги з наявних коштів. Процес люстрації тривав досить довго. І. Кривошея називає кілька причин тому [7, с. 19–20].

По-перше, на заваді швидкого закінчення люстрації стали надзвичайно великі розміри землеволодінь графа Потоцького. До казни були конфісковані такі населені пункти (в дужках зазначено число ревізійних душ кріпаків та дворів): Умань (752), Малі Дмитрушки (230), Доброводи (351), Свинарка (384), Пиківець (273), Танське (388), Степківка (333), Старі Бабани (539), Городецьке (450), Бабанка (623), Паланочка (159), Войтівка (340), Ксьондзівка (180), Бабаночка (158), Аполянка (264), Паланка (571), Полянецьке (389), Оушківка (426), Собківка (257), Старі Дмитрушки (281), Новомолодецьке (306), Кочубіївка (377), Звірки (74), Псярівка (616), Громи (429), Кочержинці (174), Гродзева (373), Олександрівка (61), Старомолодецьке (472), Соколівка (750), Кишинці (722), Томашівка (197), Кінашовка (271), Маньківка (979), Дзендзелівка (525), Помийники (427), Краснопалка (332), Подобна (431), Берестовець (258), Цеберманівка (369), Яроватка (85), Нестерівка (518). Загалом було конфісковано 42 населених пункти, в яких налічувалося 16699 ревізійних душ [17, с. 42].

По-друге, за маєтком були значні борги: кредитним установам, приватним особам, державі, а також офіціалам, що служили в Потоцького. Борги лише приватним особам становили 297277 крб. в асигнаціях, 6486 червонців та 479160 крб. сріблом, Санкт–Петербурзькій Опікунській Раді граф заборгував 60872 крб. в асигнаціях [17, с. 47]. До того ж було встановлено річний строк для висушення закордонних боргів до 4 березня 1834 р. [18, с. 39].

По-третє, графське господарство мало отримати значні кошти від власних боржників. Більша частина цих боргів утворилася внаслідок продажу Потоцьким своїх сіл іншим землевласникам, які повністю ще не розрахувалися. Так, пані Колишкова, купивши за 83295 крб. сріблом село Тальянки, заборгувала 34312 крб. сріблом; пан Пршигодський за с. Русалівку – 56400 крб. сріблом, а Флоріан Рожицький, сплативши за сс. Добра і Красноставка 57 тис., був винен ще 43800 крб. сріблом. Крім того, було багато боржників, винних досить великі суми: поміщик Де Котт – 2426 крб. 29 коп., поміщик Рафалович – 6835 крб. сріблом та ін. [7, с. 20].

Слід зауважити, що значна частина боргів потребувала підтвердження своєї легітимності. Проблема полягала також у тому, що на продані села не було укладено законних купчих документів. Попередні угоди на продаж, якими і керувалися, вступаючи в право власності нові господарі, укладалися уповноваженими гр. Потоцького – Расевичем і Залютинським, але не були відповідно юридично оформлені. Тільки після детального розгляду поданих документів було вирішено дати згоду на законне оформлення купчих, яке відбулося в 1835 р.

По-четверте, існували борги в межах клану Потоцьких, що утворилися в першій чверті XIX ст., на заваді остаточного вирішення цього питання стояла плутанина з кінцевим розподілом спадщини графині Софії. Так, наприклад, Тульчинський ключ повинен був повернути Соколовському ключу 1072 злотих 3 гр., а Брацлавський Уманському – 2406 злотих 18 гр. тощо.

Нарешті, декілька сіл, що належали Олександрові, були в оренді або посесії: Свинарка, Старі Бабани, Городецькі та ін. Зрозуміло, що Ліквідаційна Комісія спочатку мала перевірити укладені контракти, а вже потім вимагати повернення до казни недоїмок або взагалі розірвати угоди [7, с. 19–20].

25 серпня 1833 р. управляючий Маркевич отримав розпорядження Київської Казенної Палати, згідно з яким на нього покладався збір різних орендаторських платежів. За 1833 р. до казни посесори повинні були сплатити такі суми: за посесію населених пунктів: Мерживський 664 крб. 25 коп., Трзцинський 1894 крб. 43 коп., Баярдова 1436 крб. 74 коп., Єнич 1925 крб. 43 коп., Козаковський 2323 крб. 35 коп., Пршигодський і Качковська сплатили 3 тис. крб. і були винні ще 481 крб. 71 коп.; за оренду окремих прибуткових статей: Свидзинський за пропінатию 2145 крб. та млини 294 крб. 57 коп., Яворський за пропінатию 1876 крб. 70 коп. сріблом. У січні 1834 р. посесори мали внести суми за оренду відповідно до укладених контрактів. 13 березня строк дії орендних угод за деякими селами закінчувався. Зокрема, посесорами по селах були: с. Кочубіївка – Пршигодський і Качковська, сс. Старі Бабани, Краснополка – Залютинський, с. Дзездзеліївка – Свидзинський, с. Свинарка – Давидсон, с. Городецьке – Єленковська. З них лише Залютинський і Єленковська вчасно сплатили щорічні внески за контрактами, перший, відповідно, 2699 крб. 10 коп. і 2300 крб. 15 коп., а друга – 3043 крб. 59 коп. Решта, в тому числі й ті, строк угод яких закінчувався наступного року, повинні були внести до казни 12460 крб. 69 коп. Ця сума розподілялася таким чином: Пршигодський і Качковська – 2125 крб. 69 коп., Свидзинський – 2782 крб. 70 коп., Давидсон – 2100 крб. 13 коп., Чарковський за с. Кочержинці (угода до 13.03.1836) – 3110 крб. 90 коп., Расевич за с. Старомолодецьке (угода

до 13.03.1835) – 2341 крб. 27 коп. Разом від згаданих осіб казна мала одержати 20503 крб. 54 коп. сріблом [7, с. 21].

4 квітня 1836 р. всі конфісковані маєтки в Київській та Подільській губерніях були передані військовому міністерству, а розпорядженням міністра від 13 квітня колишня власність Олександра Потоцького на Уманщині була передана у відання інспектора всіх поселень генерала від кавалерії гр. Івана Йосиповича Вітта (сина Софії Потоцької від першого шлюбу). У травні 1836 р. командуючий 2-го резервного кавалерійського корпусу генерал-майор Фохт вступив в управління Уманським маєтком [11, с. 8–9; 19, с. 38, 56–61].

У 1837 р. імператор Микола I своїм указом від 27 квітня наказав «именія Военного ведомства Киевской и Подольской губерний впредь именоватъ военными поселеніями Киевской и Подольской губерний», остаточний порядок перейменування було сформульовано в указі від 6 грудня 1837 р. Процес трансформації колишньої земельної власності Потоцького у військові поселення завершився в 1838 р., коли до відання цього відомства було передано м. Умань. Військові поселення на Уманщині проіснували ще двадцять років, до 1858 р. [20, с. 230–231; 21, с. 4].

4 жовтня 1834 р. імператор Микола I підписав указ, за яким особи, визнані учасниками польського повстання, які втекли і переховуються за кордоном, оголошуються вигнанцями. Указом Сенату від 31 грудня 1838 р. вигнанцями було проголошено низку дворян Уманського повіту, серед них і власника Уманського маєтку графа Олександра Потоцького [22; 7, с. 17–22].

Олександр Потоцький почувався винним за батька, співтворця Торговицької конфедерації, та маніфестував свій патріотизм. Порівняно невеликі капітали, які він устиг вивезти за кордон та розмістити в цінних паперах, приносили йому непоганий прибуток – близько 80 тис. злотих річної ренти [23, с. 85]. Попри це, Потоцький вважав себе бідним і жив ощадливо аж до дивацтва. Натомість він не шкодував коштів на допомогу польським емігрантам та еміграційним інституціям, зокрема підтримував деяких осіб, а також укладав великі суми в Спілку Наукової допомоги, Товариство Польських Дам і Податкове Товариство. Жертвував по 1 тис. франків, у той час як пересічні пожертви не перебільшували 10 франків [4, с. 759].

О. Потоцький отримав саксонське громадянство й осів у Дрездені. Більшу частину року проводив у Римі, Неаполі та на німецьких курортах, де зустрічався з польською аристократією. Дружив із З. Красінським, який присвятив йому вірш (датований 29 січня 1840 р.) «Олександр – Зигмунт у хвилини від'їзду». У листах Красінського є така характеристика Потоцького: «Добрый, честный, грубиян у мові, шляхетний у вчинках [...] дивна натура тієї людини, соромиться добрих сторін свого характеру [...] З першого погляду викликає відразу, з другого, після ближчого знайомства, – любов і шану...» [14, с. 760]. Олександр підтримував також дружні стосунки з Ю. Словацьким, який у листах кепкував з його схильності до жінок високого росту [23, с. 85]. Бував у нього і Ц. Норвід. Олександр був відомий багатьма дивацтвами. Так, наприклад, збирав оркестри з випадкових вуличних артистів та диригував ними на вулицях і площах.

Не створивши сім'ї [4, с. 760], Потоцький помер 24 серпня 1868 р. [2, с. 61] у Дрездені, похований там само.

Підбиваючи підсумки, можна виділити основні імпресинги, які вплинули на формування особистості Олександра: відсутність впливу батька на формування особистості сина у зв'язку зі смертю Станіслава Щенного (Олександрові було лише сім років) та – як наслідок – значний вплив з боку матері, звідси неприйняття батьківських ідей, постулатів, політичних поглядів і т. ін. У досить молодому віці він вступив на військову службу до російської імператорської гвардії, але це не завадило до кінця своїх днів залишатися патріотом і прихильником польської незалежності. Почуття провини за батька наклало відбиток на все його подальше життя, що виражалося в самотності, двацтві, філантропічній діяльності тощо. Артистична натура і прогресивні погляди Олександра сприяли підтримці прогресивних художників, митців, поетів.

Список використаних джерел

1. Aleksander Potocki / Genealogia dynastyczna. – Режим доступу: <http://www.genealog.home.pl/>.
2. Zychliński T. Złota księga szlachty Polskiej: rocznik XIV. – Poznań, 1893.
3. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник / В. Колесник. – Вінниця, 2007.
4. Konarska B. Potocki Aleksander // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. – Tom XXVII. – 1984–1985. – S.759–760.
5. Центральний державний історичний архів України м. Києва (далі – ЦДАУК). – Ф.49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп.2. – Спр.1440. Указ Александра I об возведении Александра Потоцкого в 14-й класс. 1818 г.
6. Biblioteka Polska w Paryżu (BP w Paryżu). – Aks. 1776 (Syg. katalogowa MAM 0637). Aleksander Potocki do Adama Mickiewicza. b.d.
7. Кривошея І. І. Потоцькі на Уманщині: перша половина XIX століття (науково-методичні матеріали до вивчення тем з історії України XIX ст.) / І. І. Кривошея. – К.: Знання, 1999.
8. ЦДАУК. – Ф.467. Київська губернська комісія для розгляду справ про учасників польського повстання. – Оп.1. – Спр.55. Списки учасників польського повстання 1830–1831 гг. по Киевской губернии. 26 мая – 9 июля 1831 г.
9. Chrzyszczewski A. Pamiętnik oficjalisty Potockich z Tulczyna. – Warszawa, 1976.
10. ЦДАУК. – Ф.533. Київський військовий губернатор. – Оп.2. – Спр.1066. Манифест Николая I об отправке войск для подавления польского повстання 1831 г. (копия); отношения киевского митрополита о служении торжественных молебнов в г. Киеве по случаю вступления царских войск в Польшу и окончание подавления повстання и др.
11. Там само. – Ф.445. Управління Києво-Подільських військових поселень. – Оп.1. – Спр.2. Дело о передаче и приеме конфискованных имений Киевской и Подольской губерний в военное ведомство.
12. Там само. – Ф.445. Управління Києво-Подільських військових поселень. – Оп.1. – Спр.25. Дело о претензиях разных лиц к конфискованному имению графа Александра Потоцкого.
13. Там само. – Ф.707. Управління Київського учбового округу. – Оп.13. – Спр.312. Формулярные списки о камергерах и камер-юнкерах, состоящих на службе в Киевском учебном округе. 5 июля 1847 г.
14. Askenazy Sz. Napoleon a Polska. – Warszawa, 1918. – Т.I.
15. Кривошея І. І. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII–XX ст. (за матеріалами Київської губернії): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. І. Кривошея. – К., 1997.
16. ЦДАУК. – Ф.445. Управління Києво-Подільських військових поселень. – Оп.1. – Спр.59. Дело о взыскании секвестрованного имения графа Потоцкого 15150 руб. в пользу помещика Дружбовича.
17. Там само. – Ф.442. Канцелярія Київського Військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп.66. – Спр.1736. Дело о люстрации конфискованных имений с 21 июня 1834 г.
18. Там само. – Ф.442. Канцелярія Київського Військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп.65. – Спр.382. О перенесении уездов из городов Махновка, Липовец, Умань и Богуслав, принадлежащим частным владельцам, через происходящие от того неудобства.
19. Там само. – Ф.442. Канцелярія Київського Військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп.68. – Спр.155. Дело по Указу Сената о передаче конфискованных имений Киевской и Подольской губерний в ведение инспектора всей кавалерии графа Витта.
20. Там само. – Ф.445. Управління Києво-Подільських військових поселень. – Оп.1. – Спр.1. Правила ликвидации конфискованных имений мятежников, утвержденные 28 июля 1832 г.
21. Там само. – Ф.442. Канцелярія Київського Військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп.1. – Спр.2629. О выборах в сословные дворянские учреждения Киевской губернии в 1838 г.
22. Киевские губернские ведомости. – 1839. – №7.
23. Łojek J. Potomkowie Szczęsnego. Dzieje fortuny Potockich z Tulczyna; 1799–1921. – 4-e wyd. – Warszawa: Alfa-Wero, 1996.

References

1. Aleksander Potocki / Genealogia dynastyczna. – Rezhim dostupu: <http://www.genealog.home.pl/>.
2. Zychliński T. Złota księga szlachty Polskiej: rocznik XIV. – Poznań, 1893.
3. Kolesnyk V. Vidomi poljaky v istorii' Vinnychchyny: Biografichnyj slovnyk / V. Kolesnyk. – Vinnyca, 2007.
4. Konarska B. Potocki Aleksander // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. – Tom XXVII. – 1984–1985. – S.759–760.
5. Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arhiv Ukrainy m. Kyjeva (dali – CDIAUK). – F.49. Potoc'ki – grafy, pol's'ki magnaty, velyki zemlevlasnyky u Pravoberezhnij Ukraini. – Op.2. – Spr.1440. Ukaz Aleksandra I ob vozvedenii Aleksandra Potockogo v 14-j klass. 1818 g.
6. Biblioteka Polska w Paryżu (BP w Paryżu). – Aks. 1776 (Syg. katalogowa MAM 0637). Aleksander Potocki do Adama Mickiewicza. b.d.
7. Kryvosheja I. I. Potoc'ki na Umanshyni: persha polovyna XIX stolittja (naukovo-metodychni materialy do vyvchennja tem z istorii' Ukrainy XIX st.) / I. I. Kryvosheja. – K.: Znannya, 1999.
8. CDIAUK. – F.467. Kyi'vs'ka guberns'ka komisija dlja rozgljadu sprav pro uchasnkyv pol's'kogo povstannja. – Op.1. – Spr.55. Spiski uchastnikov pol'skogo vosstannja 1830–1831 gg. po Kievskoj gubernii. 26 maja – 9 ijulja 1831 g.
9. Chrzyszczewski A. Pamiętnik oficjalisty Potockich z Tulczyna. – Warszawa, 1976.
10. CDIAUK. – F.533. Kyi'vs'kyj vijs'kovyj gubernator. – Op.2. – Spr.1066. Manifest Nikolaja I ob otravke vojsk dlja podavlenija pol'skogo vosstannja 1831 g. (kopija); otnoshenija kievskogo mitropolita o sluzhenii torzhestvennyh molebnov v g. Kieve po sluchaju vstuplenija carskih vojsk v Pol'shu i okonchanie podavlenija vosstannja i dr.
11. Там само. – Ф.445. Управління Києво-Подільських військових поселень. – Оп.1. – Спр.2. Дело о передаче и приеме конфискованных имений Киевской и Подольской губерний в военное ведомство.
12. Там само. – Ф.445. Управління Києво-Подільських військових поселень. – Оп.1. – Спр.25. Дело о претензиях разных лиц к конфискованному имению графа Александра Потоцкого.
13. Там само. – Ф.707. Управління Київського учбового округу. – Оп.13. – Спр.312. Формулярные списки о камергерах и камер-юнкерах, состоящих на службе в Киевском учебном округе. 5 июля 1847 г.
14. Askenazy Sz. Napoleon a Polska. – Warszawa, 1918. – Т.I.
15. Кривошея І. І. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII–XX ст. (за матеріалами Київської губернії): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. І. Кривошея. – К., 1997.
16. CDIAUK. – Ф.445. Управління Києво-Подільських військових поселень. – Оп.1. – Спр.59. Дело о взыскании секвестрованного имения графа Потоцкого 15150 руб. в пол'zu pomes'hika Druz'bovicha.
17. Там само. – Ф.442. Канцелярія Київського Військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп.66. – Спр.1736. Дело о люстрации конфискованных имений с 21 июня 1834 г.
18. Там само. – Ф.442. Канцелярія Київського Військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп.65. – Спр.382. О перенесении уездов из городов Махновка, Липовец, Умань и Богуслав, принадлежащим частным владельцам, через происходящие от того неудобства.
19. Там само. – Ф.442. Канцелярія Київського Військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп.68. – Спр.155.

Delo po Ukazu Senata o peredache konfiskovannyh imenij Kievskoj i Podil'skogo gubernij v vedenie inspektora vsej kavalerii grafa Vitta.

20. Tam samo. – F.445. Upravlinnja Kyjevo–Podil's'kyh vijs'kovykh poselen'. – Op.1. – Spr.1. Pravila likvidacii konfiskovannyh imenij mjatezhnikov, utverzhdennoe 28 ijulja 1832 g.

21. Tam samo. – F.442. Kanceljarija Kyi'vs'kogo Vijs'kovogo, Podil's'kogo i Volyn's'kogo general-gubernatora. – Op.1. – Spr.2629. O vyborah v soslovnye dvorjanskije uchrezhdenijah Kievskoj gubernii v 1838 g.

22. Kievskie gubernskie vedomosti. – 1839. – №7.

23. Lojek J. Potomkowie Szczęsnego. Dzieje fortuny Potockich z Tulczyzna; 1799–1921. – 4–e wyd. – Warszawa: Alfa–Wero, 1996.

Chubina T. D., Doctor of Historical Sciences, Full Professor, Professor of the Department of Humanities and Foreign Languages of Cherkasy Institute of Fire Safety Named after Chornobyl Heroes of NUCPU (Ukraine, Cherkasy), chubina@ukr.net

Oleksandr Pototsky: View in the Light of Centuries

A man is an element of any form of sociality from the earliest community to the modern civil and political super system. That is why this view to the historical processes, society is inseparable from studying of some persons and families. The article deals with the Pototsky's family and its contribution into the Ukrainian history and culture.

Keywords: family, Alexander Pototsky, magnate, estate, patriot, philanthropist, impressing.

Чубина Т. Д., доктор исторических наук, профессор, профессор кафедры гуманитарных наук и иностранных языков, Черкасский институт пожарной безопасности им. Героев Чернобыля НУЦЗУ (Украина, Черкассы), chubina@ukr.net

Александр Потоцкий: взгляд сквозь призму столетий

Человек является элементом какой-либо формы социальности, от самых простых общностей до современных цивилизационных и политических суперсистем. Поэтому взгляд на исторические процессы неотделим от изучения отдельных личностей и династий. В данной научной статье речь идет о роде Потоцких, его вкладе в историю и культуру Украины.

Ключевые слова: род, Александр Потоцкий, магнат, имение, патриот, филантроп, импрессионизм.

* * *

УДК 94(477)«19»(048)

Шкільнюк Н. М.,

аспірантка, Тернопільський національний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка (Україна, Тернопіль), schkilnuk@mail.ru

Міський простір Волинської губернії у ХІХ ст.

Розглянуто особливості функціонування міст Волині в умовах входу до складу Російської імперії, формування та зміни міського простору в Волинській губернії. Проаналізовано особливості розвитку міст державних та приватновласницьких. Висвітлено основні фактори, які сприяли на розвиток міст у Волинській губернії, а саме міські реформи 1870 р. і 1892 р. Вони передбачали створення і діяльність органів міського самоуправління, визначали коло питань, що передавалися у його відання. Динамічний розвиток урбанізаційних процесів на Волині стримувало повільне провадження реформ місцевого самоуправління, зокрема Міського положення 1870 р., яке впровадилося на Волині у 1881 р. Проаналізовано впровадження військової реформи у 60–70-х рр. ХІХ ст. у містах Волинської губернії, яка мала на меті формування сталих гарнізонів й передусім у тих, що мали важливе стратегічне розташування як прикордонних.

Ключові слова: державні міста, приватновласницькі міста, Волинська губернія, міське самоуправління, реформи, міське положення.

Населення міста формами життя і повсякденної діяльності об'єднане у певну соціально-територіальну спільність, тому місто є історично конкретно соціально-просторовою формою існування суспільства. Місто виступає як особлива соціально-територіальна форма організації суспільного виробництва, де відбуваються не тільки виробництво але й формування самих людей та їх способу життя.

Проблеми становлення і розвитку міст викликають постійний інтерес у дослідників на різних етапах розвитку історичної науки. Цей напрямок досліджень є одним із важливих і традиційних у світовій та вітчизняній

історичній науці. Урбанізаційний процес насамперед передбачає розвиток міст, навколومیських структур і елементів, до того ж він розглядається як частина і певний критерій цивілізації. В рамках національної історії особливої ваги дана проблематика набуває у зв'язку із вивченням переломних періодів в історії України.

Розвиток українських губерній у ХІХ ст. став об'єктом вивчення багатьох істориків. Варто згадати багаті на статистичний матеріал роботи Братчикова [3]. Серед досліджень українських вчених, присвячених історії України ХІХ ст., домінуючою була соціально-економічна тематика. З останніх робіт можна виділити дослідження розвитку міст Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Оксани Карліної [11], Миколи Бармака [1], Олени Прищепи [15]. Однак розвиток міського простору Волині у ХІХ ст. потребує глибшого вивчення на підставі аналізу різних статистичних матеріалів.

5 липня 1795 р. Катерина ІІ указом Сенату «Про заснування Волинської та Подільської губерній» проголосила створення Волинського та Подільського намісництв. Відповідно до указу Волинське намісництво з губерньським містом Новоград–Волинським складалося з 13 повітів: Новоград–Волинський, Лабунський, Заславський, Острозький, Рівненський, Домбровецький, Овруцький, Радомишльський, Житомирський, Чуднівський, Луцький, Володимирецький та Ковельський [13].

Указом Сенату від 12 грудня 1796 р. «Про новий поділ держави на губернії» було скасовано ряд губерній, у тому числі і Брацлавська на Правобережжі України. А в 6 пункті зазначалося: «З колишньої польської України, Волині і Подолії, до імперії нашої приєднаних, за відокремленням достатньої кількості душ і площі для утворення Київської губернії, утворити дві губернії: Подільську і Волинську» [16]. Базалійський, Дубенський, Кременецький, Старокостянтинівський і Ямпільський повіти Подільської губернії були включені до Волинської губернії [20]. Розгляд урядом змін у територіально-адміністративному поділі Волинської губернії відбувся в 1797 р. Указом від 29 серпня 1797 р. [17, с. 195] Павло І затвердив доповідь Сенату, в якій були зазначені нові кордони цих українських губерній і поділ їх на повіти.

Волинська губернія складалася з 12 повітів, центрами яких призначалися міста Новоград–Волинський, Заславль, Острог, Рівне, Овруч, Житомир, Луцьк, Володимир, Ковель, Дубно, Кременець і Старокостянтинів. Позаштатними містами, приписаними до повітів, стали Чуднів, Лабунь, Домбровиця, Базалія та Ямпіль [20, с. 143]. Губерньським містом, за поданням волинського губернатора Міклашевського та за згодою генерал-губернатора О. А. Беклешова [21], було залишено м. Житомир, яке за розмірами було більшим, ніж Новоград–Волинський, розташовувалося ближче до Києва і в якому вже були облаштовані приміщення губерньських владних структур і сформований в органах управління штат чиновників та канцелярських службовців.

На середину ХІХ ст. Волинська губернія займала площу «1,294 кв. геогр. милі або 62,643 кв. версти» [21]. До її складу входили 12 повітів: Володимирський, Ковельський, Луцький, Рівненський, Старо-Костянтинівський, Овруцький, Дубенський, Кременецький, Заславський, Новоград–Волинський, Житомирський, Острозький [1, с. 42].

Характеризуючи міський простір Волинської губернії, насамперед, слід звернути увагу на місто утворюючі